

ДЕМОНСТРАЦИОННЫЕ ЗАДАНИЯ ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНОГО ЭТАПА
Северо-Восточной олимпиады школьников
по родным языкам (профиль – «Родной (тувинский) язык и
литература»)

8-9 КЛАССЫ

Онаалга 1. Адаанда бердинген чүве аттарын чүү деп ниити ат-биле адап болур-дур, бижирер.

Улегери:

Адыг, бөрү, сыын, элик – черлик дириг амытаннар.

1.1. Демир-үжүк, кыдырааш, ном, балааш –

1.2. Чаъс, хар, челээш, хат –

1.3. Билектээш, сырга, чинчи, билзек –

1.4. Бел, кадыргы, мыйыт, шортан –

Улуг балл – 4.

Ю.Ш. Кюнзегештин «Кежээ» деп шүлүүн номчунар. Бердинген шүлүкке даянып, 2-5 дугаар онаалгаларны күүседиңер.

Ю.Кюнзегеш. Кежээ

Будук шиг дээн – үгү караа оортан кыпты.
Чадыр ойбаан өттүр көстүр оттуң чырыы
Шак-ла ындыг – ону ам-даа уткалак мен.
Булут курлуг, мыйыс дег ай көжүп чорду.
Кедек черде девээзинде инектерниң
Кегженирин билип тура дыңнааладым:
Башкы сында элик, хүлбүс огуржу-дур.
Сылдыс дүшкен мөңгүн хөлдү бырлаңнадыр
Сыылама хеме эжип, четки тыртып,
Балыкчылар эриктив далажып ор.
Бажыңнарның соңгалары өөрүнчүг,
Байырымның оттар кыпкан, чайнап туру.
Бызаңчы оол клубтува базып бар чор –
Бызаанчының үнү суурну өпейлеп тур.

Онаалга 2. Бердинген үзүндүдөн баштайгы ийи чүве аттарын ушта бижээш, тире салгаш, чанынга падежин болгаш санын айтыңар.

Чадыр ойбаан өттүр көстүр оттуң чырыы

Шак-ла ындыг – ону ам-даа уткалак мен.

Улуг балл – 3.

Онаалга 3. Дараазында строфадан кылыг сөстөрүн ушта бижээш, грамматиктиг характеристиказын бериңер.

Чадыр ойбаан өттүр көстүр оттуң чырыы

Шак-ла ындыг – ону ам-даа уткалак мен.

Булут курлуг, мыйыс дег ай көжүп чорду.

Улуг балл – 6.

Онаалга 4. Бердинген чижектерде кандыг уран чурумалдыг аргалар ажыглаан-дыр, тывыңар. Уран чурумалдыг аргаларның аттарын тире соонга бижиңер.

Үлегери: аяс хүн – эпитет.

1. *Мыйыс дег ай – ...*

2. *Мөңгүн хөл – ...*

3. *Бызаанчының үнү суурну өпейлеп тур – ...*

Улуг балл – 3.

Онаалга 5. Дараазында строфада домак бүрүзүнүн долу характеристиказын бериңер. Ийиги домакта биче секти салган чылдагаанын тайылбырлаңар.

Булут курлуг, мыйыс дег ай көжүп чорду.

Кедек черде девээзинде инектерниң

Кегженирин билип тура, дыңнааладым:

Башкы сында элик, хүлбүс огуржу-дур.

Улуг балл – 10.

К.-Э. Кудажының «Шортан» деп чечен чугаазындан үзүндүнү номчуңар. 6-7 дугаар онаалгаларны күүсединер.
--

Шагда чүве ийин. Ынчан мен бичии турган мен.

Ол үеде хем, сугларда балык-байлаңның элбээ-даа кончуг. Улуг кижилер олар-биле-даа сүржүп чорбас, бистер, бичии оолдар-ла, суг кыдыынга тура хүнзээр бис. Ынчан орта сыырткыыш тыптыр эвес, аваларывыстың ине-хендирин оорлап, оларга кончуттуруп шаг-ла турар болгай бис.

Кезек оолдар Улуг-Хем эриинге күзүн балык сыырткыыштап тур бис. Чип турары-даа кедергей, улай-улай агараңнадып-ла тур бис. Чүгле ымыраа кончуг, чанагаш ооргаларны изиңнедип-ле турар. Чамдык оолдар шыдашпайн, сугже мөйт кылдыр шуражы бээрлер. Ол хиреде-ле балык хояр эвес.

Ынчап турумда, адаа чарыымда эрикте суг аажок улуг дааштыг молчурт-ла диди. Кым даш октаптар чоор? Ынаар көре кааптым. Эжен-не бо, эликтин ээгилиг холу дижир ийикпе, мындыг таварылгада. Сугдан беш базым хире черде, үүрмек сайлыг элезин кырында, улуг балык дывылаан чыдыр! Өөрүм база көрүп кааннар.

– Балык! Балык!

– Улуг балык!

– Шортан! Бел!

Онаалга 6. Үзүндүде кирген хуу атты тыпкаш, ооң хевирин айтыңар. Хуу аттың кандыг арга дузазы-биле тургустунганын тодарадыңар.

Улуг балл – 3.

Онаалга 7. Үстүнде сөзүглелден алган сөстөрниң тургузуун сайгарыңар: *аваларывыстың, агараңнадып-ла. Ук сөстер ышкаш тургузуглуг ийи чижектен бериңер.*

Улуг балл – 5.

Онаалга 8. Бердинген сөстерде каш үн болгаш үжүк барын демдеглеңер: *элезин, сыырткыыш, өөрүм. Үн, үжүү дең эвес сөстер бар болза, тайылбырлаңар.*

Улуг балл – 6.

Онаалга 9. Сөзүглелди орус дылдан тыва дылче очулдурунар. Домак бүрүзүндө бодалды шын илереткенинче болгаш утказын чедимчелиг дамчытканынче онза кичээнгейни салыңар.

КОШКА И МЫШКА

В одном селе, на самой окраине, стоял небольшой домик. В нем жили старик со старухой, кошка Мурка и мышка Пика. Мышка с кошкой жили дружно и весело, всегда помогали друг другу. Иногда хозяйка забывала покормить Мурку, тогда Пика приносила подружке сухарик или кусочек сыра. Когда у Пики заканчивалась еда, Мурка ее тоже выручала. Она ходила вокруг хозяйки, пока та варила. Хозяйка вначале ругалась, а потом угощала любимицу. А кошка сама не ела, мышке еду относил. Так они и жили, пока в один весенний день не случилось несчастье. Мурка гуляла на улице и съела, видимо, что-то не то. Вечером ей стало очень плохо. Она лежала на полу и сильно мяукала. Когда мышка попыталась дотронуться до живота подружки, чтобы пожалеть, та зашипела и выпустила когти. Пика направилась в лес, где взяла у дальней родственницы, старой и мудрой мыши, траву и дала ее кошке. Утром Мурка выздоровела и подружки еще больше сблизились.

Улуг балл – 30.

Онаалга 10.

Дараазында план ёзугаар проза чогаалының сайгарылгазын тыва дыл кырынга кылыңар. Силерниң ажылыңар харылзаалыг, долу, төнгөн уткалыг сөзүглел болур ужурлуг.

1. Бердинген чогаалдың тема, идеязын, ында көдүргөн чидиг айтырыгларны тодарадыңар (автор чүнү чугаалаксааныл, чугаалаксаан чүүлүн канчаар чедип алганыл?)

2. Чечен чугааның сюжеттиг шугумунуң кол-кол элементилерин тодарадыңар (дүүшкүн, өөскүдүлгө, дыңзыгышкын, чештинишкин).

3. Чечен чугааның маадырларының овор-хевирлерин бөлүктөнөр (кол, ийиги чергениң), оларга характеристикадан бериңер: характерлер, маадырларның аразында хамаарылгалар, бир-мөзүлежи азы маадырның онзагай, ховар талалары, кижиниң овор-хевирин тургусканының бот-тускайлаңы (мага-боду, кеткен хеви, аажы-чаңы).

4. Чечен чугааның онзагай эмоционалдыг байдалын кандыг уран чурумалдыг аргалар дузазы-биле көргүскенил? Олар чогаалда кандыг хүлээлгени күүседип турарыл?

5. Номчаан чүүлүңерге хамаарыштыр бодуңарның хамаарылганын илередиңер (чечен чугаа кандыг бодалдарны, сеткил-сагыш хайнышкынын оттуруп турарыл? Чогаал чүнүң дугайында боданырын негеп турар-дыр?)

М. Эрген. Хараар-Коля

Коля – чуга ак шырайлыг, бедик хаайлыг, оожум карактарлыг оол. Үш дугаарга чедир өөредилгези шору болган. Бо чылын Коля мойнун сунуп алгаш, хараныр чаңчыл тып алган.

Бир катап башкы самбырага «87+102» деп бижип каан. Коля боду бодап ап болур турган, ынчалза-даа ол мурнунда партада Солунмааның кыдыраажынче мойнун, дуруяаны дег, узадыр харанып-ла үнгөн. Ол харыыны четче көрбейн барган. Солунмаа кижини харанып олурарын эскерип кааш, кыдыраажын хаап алган.

Эгезинде «1», оон «8», эң сөөлүндө сан орта көзүлбээн. Тик ышкаш төгериктиң ужу көстүр болган.

– Коля, самбыраже! – деп, башкы кыйгырыптарга, изиг-демирге холун дээртипкен ышкаш, сырбаш кылынган. Эр харап көргөн харыызын бижий шаап каан: 180.

Коляның артында Чинчиваа ыыткыр чугааланыпкан:
 – Чедир харап шыдаваан!
 Ында-мында каткы дыңналгылаан.
 – Шимээргешпеңер, оолдар! – дээш, башкы Солунмааны кыйгырган. Ол самбырада харыыны «189» кылдыр эдип каан.
 «9»-туң бажын «0» кылдыр көрүпкенин Коля ам эскерген.
 Башкы:
 – Багай-дыр! Харанырга, моюн узааш, карактар уштунчак апаар болгай – дээн.
 Коляның дери төктүп, боданган: «Элдептиг дүжүм хевээр болду. Мойнум, резин ышкаш, шөйлүп турган болгай».
 Даартазында кээрге, өөрү анаа-ла «Коля» дижип маңнажып турганнар.
 Катап хараны бербес болзумза, «Хараар» дээр сөс адымга кажан-даа коштунмас дээрзин Коля билип каан. Ынчалза-даа мойну сундунуп бар чыдырда, бо багай чаңчыл дээрзин ол сактып келгеш, чазай олуруп алып апарган. Коляның бак чаңчылды тиилээри кымга-даа өөрүнчүг болур.
Улуг балл – 30.

Система и критерии оценивания

Онаалга №	Шын харыылары	Харыыларны үнелээринин барымдаалары	Балл
Онаалга 1.	1.1. <i>Өөредилге херекселдери</i> 1.2. <i>Бойдус болуушкуннары</i> 1.3. <i>Каасталгалар</i> 1.4. <i>Балыктар</i>	Сөстөрнүн ниити адын шын тыпканы дээш 1 балл салыр (бирээзи-ле дээш 1 балл). Ниитизи-биле 4 балл . Сөстөрнүн ниити адын тыппаан болза, 0 балл алыр.	4 балл
Онаалга 2.	<i>Чадыр</i> – хамаарыштыларының падежи, чаңгыстың саны; <i>ойбаан</i> – онаарының падежи, чаңгыстың саны	1,5 балл – чүве адын шын тыпканы дээш; 1,5 балл – чүве адының падеж болгаш санын шын тыпканы дээш.	3 балл
Онаалга 3.	1. <i>Уткалак мен</i> – 1 арын, чаңгыстың саны, кылыг сөзүнүн болуушкун наклонениезинин болгалак келир үези, составтыг кылыг сөзү. 2. <i>Көжүн чорду</i> – 3 арын, чаңгыстың саны, кылыг сөзүнүн болуушкун наклонениезинин чоокта эрткен үези, составтыг кылыг сөзү.	2 балл – кылыг сөстөрүн шын тыпканы дээш (бирээзи-ле дээш 0,5 балл). 4 балл – кылыг сөзүнүн грамматиктиг хевирлерин шын айытканы дээш (бирээзи-ле дээш 1 балл).	6 балл
Онаалга 4.	1. <i>Мыйыс дег ай</i> – деңнелге. 2. <i>Мөңгүн хөл</i> – эпитет. 3. <i>Бызаанчының үнү суурну өпейлеп тур</i> – метафора.	Бир уран чурумалдыг арганы шын тыпканы дээш 1 балл . Ниитизи-биле 3 балл .	3 балл
Онаалга 5.	1. <i>Булут курлуг, мыйыс дег ай көжүн чорду.</i> – Бөдүүн домак, ийи составтыг,	4 балл – домактарның хевирин шын тодаратканы дээш (бирээзи-ле дээш 2 балл).	10 балл

	делгеренгей, деңнелгелиг бөлүглел-биле нарынчыттынган, долу, медээ домаа. 2. <i>Кедек черде девээзинде инектерниң Кегженирин билип тура, дыңнааладым.</i> <i>Башкы сында элик, хулбус огуржу-дур.</i> – Чаңгыс аймак харылзаалыг чагырышкан нарын домак. Бирги домак – <i>Кедек черде девээзинде инектерниң кегженирин</i> – бөдүүн, ийи составтыг, делгеренгей, немелдениң тайылбыр домаа; ийиги домак – <i>Билип тура, дыңнааладым</i> – бөдүүн, чаңгыс составтыг, тодаргай арынныг, делгеренгей, деепричастиелиг бөлүглел-биле нарынчыттынган, кол домак; үшкү домак – ийи составтыг, делгеренгей, чаңгыс аймак кол сөстөр-биле нарынчыттынган, немелдениң тайылбыр домаа. Ийиги домакта чаңгыс аймак кезигүннер аразында биче секти салган. Биле, болгаш деп эвилелдер чокка, үн аяны-биле каттышкан чаңгыс аймак кезигүннерни биче сектиң дузазы-биле ылгаар.	4 балл – домактарга шын характеристиканы бергени дээш (бирээзи-ле дээш 2 балл). 2 балл – бижик демдээн салганын шын тайылбырлааны дээш.	
Онаалга 6.	<i>Улуг-Хем</i> – гидроним. Синтаксистиг арга-биле тургустунган.	1 балл – сөстү шын тыпканы дээш. 1 балл – хуу аттың хевирин шын тодаратканы дээш. 1 балл – хуу аттың кандыг арга дузазы-биле тургустунганын тодаратканы дээш.	3 балл
Онаалга 7.	<i>Ава-лар-ывыс-тың, Аг-ар-аңна-д-ып-ла.</i> Чижек кылдыр кирип болур сөстөр: <i>аът-тар-ывыс-тың, көг-ер-еңне-д-ип-ле.</i>	3 балл – сөстөрниң морфемниг сайгарылгазын шын кылганы дээш (сөс бүрүзү дээш 1,5 балл). 2 балл – ийи чижекте шын кииргени дээш (чижек бүрүзү дээш 1 балл).	5 балл

Онаалга 8.	<i>Элезин</i> [элезин] Сөстө 6 үн, 6 үжүк бар. <i>Сыырткыыш</i> [сы:рткы:ш]. Сөстө 7 үн, 9 үжүк бар. Ук сөстө үн болгаш үжүк дең эвес, чүгө дизе узадыр адаар «ы» чаңгыс үн илередир. <i>Өөрүм</i> [ө:рүм]. Сөстө 4 үн, 5 үжүк бар. Ук сөстө үн болгаш үжүк дең эвес, чүгө дизе узадыр адаар «ө» чаңгыс үн илередир.	6 балл – сөстөрдө үн, үжүктү шын тодаратканы дээш (чижек бүрүзү дээш 2 балл).	6 балл
Онаалга 9.	«Кошка и мышка» деп орус дылда сөзүглелдин тыва дылче очулгазы.	Сөзүглелде кирген 15 домак бүрүзүн тыва дылче канчаар очулдурганын үнелээри: 1 балл – очулганын янзы-бүрү аргалары-биле сөзүглелдин утказын чедимчелиг дамчытканы дээш; 0 балл – сөзүглелдин утказын чедимче чок дамчытканы дээш азы утказын долузу-биле дамчытпааны, хажытканы дээш; 1 балл – сөзүглелде бодалды тыва дылга чедимчелиг дамчыдарда, частырыглар кылбааны дээш; 0 балл – сөзүглелде бодалды тыва дыл кырынга чедимчелиг дамчытпааны, хөй частырыглар бары, домактарны очулдурганында хажыдыышкыннар бары дээш; 0 балл – домакты очулдурбаан.	30 балл
Онаалга 10.	1) Чогаалдың тема, идеязын болгаш ында көдүргөн чидиг айтырыгларны, автор чүнү чугаалаксааныл, сорулгазын чедип алган бе дээрзин тодарадыңар.	1) 6 балл – өөреникчи чогаалдың тема, идея болгаш проблематиказын шын тодараткан. Бодунуң бодалын тода болгаш билдингир илереткен; 4 балл – өөреникчи чечен чугаанын темазын, проблематиказын шын айыткан, ынчалза-даа ооң идеязын тодарадып шыдаваан; 0 балл – өөреникчи чогаалдың тема, идея болгаш проблематиказын тодарадып шыдаваан.	30 балл

	2) Чечен чугааның сюжединиң кол кезектерин тодарадыңар (дүүшкүн, өөскүдүлгө, дыңзыгышкын, чештинишкин).	2) 6 балл – чогаалдың сюжединиң кезектерин тодартканында логиктиг частырыглар чок. Өөреникчи литература терминнерин билир. Бижимел чугаазында частырыг чок. Сөзүглелче айтыглар болгаш цитаталарны шын ажыглаан; 4 балл – чаңгыс логиктиг частырыг кылган, сюжеттиң кезектерин тодарадырынга чаңгыс частырыг кылган. Бижимел чугаазы сайзыраңгай. Сөзүглелче айтыглар болгаш цитаталарны шын ажыглаан; 2 балл – өөреникчи чаңгыстан хөй логиктиг частырыг кылган. Литература терминнерин болгаш билиглерин ажыглаанында частырыглар бар. Сөзүглелче айтыглар болгаш цитаталарны ажыглаанында частырыглар бар; 0 балл – чогаалдың сюжединиң кезектерин тодартпаан болгаш тайылбырлаваан.	
	3) Чечен чугааның маадырларының омур-хевирлерин бөлүктөңөр (кол, ийиги чергениң), оларның характеристиказын бериңер: аажы-чаңы, аразында хамаарылгалары, бир-мөзүлежи, онзагайы, кижиниң омур-хевирин тургусканының бот-онзагайы: портреди.	3) 6 балл – маадырларның долу характеристиказын, оларның омур-хевириниң онзагайын, аразында хамаарылгаларын сайгарган. Бижимел частырыглар чок. Сөзүглелче айтыглар болгаш цитаталарны шын ажыглаан; 4 балл – маадырларның долу характеристиказын, оларның омур-хевириниң онзагайын, аразында хамаарылгаларын долу сайгарган-даа болза, бижимел частырыг бар. Сөзүглелче айтыглар болгаш цитаталарны шын ажыглаан; 2 балл – маадырларның характеристиказы хөлүн эрттир ниити, оларның аразында хамаарылгаларын чедир сайгарбаан. Бижимел частырыглар бар; 0 балл – (кол) маадырларның омур-хевирлери болгаш оларның аразында хамаарылгаларын сайгарбаан азы бижимел чугаазында хөй частырыглар бар.	

	4) Чечен чугааның онзагай эмоционалдыг байдалын кандыг уран чурумалдыг аргалар дузазы-биле көргүскенил? Олар чогаалда кандыг хүлээлгени күүседип турарыл?	4) 6 балл – өөреникчи уран чурумалдыг аргаларның хевирлерин шын тодараткан, оларның чогаалдың идея-эстетиктиг утказын база эмоционалдыг байдалын илередириңге ужур-дузазын чедимчелиг тайылбырлаан. Өөреникчи литература терминнерин болгаш билиглерин ажыглаан; 4 балл – ажылда чечен чугааның эмоционалдыг байдалын тургузарыңга уран чурумалдыг аргаларның ужур-дузазын чедир тайылбырлаваан. Литература терминнерин болгаш билиглерин ажыглаарыңга частырыг кылган; 1 балл – өөреникчи чогаалды сайгарарының дүрүмнерин сагаан-даа болза, чогаалдың идея-эстетиктиг утказын база эмоционалдыг байдалын тургузарыңга уран чурумалдыг аргаларның ужур-дузазын тайылбырлап шыдаваан. Өөреникчи литература терминнерин болгаш билиглерин билбес.	
	5) Номчаан чүүлүңерге хамаарыштыр бодунарның хамаарылгаңарны илередиңер. (Чечен чугаа кандыг бодалдарны, сеткил-сагыш хайныышкынын оттуруп турарыл? Чогаал чүнүң дугайында боданырын негеп турар-дыр?)	5) 6 балл – өөреникчи номчаан чүүлүңге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередип, үнелел берип шыдаар, бижимел частырыглар чок; 3 балл – өөреникчи сөзүглелдин утказын эки билип турар, номчаан чүүлүңге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередип, үнелел берип шыдаар-даа болза, бижимел харыызында 1-2 частырыгны кылып турар; 1 балл – өөреникчи номчаан чүүлүңүң утказын шоолуг-ла билбейн турар, аңаа хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередип, үнелел берип шыдавас.	

Ажылды долuzu-биле кылганы дээш улуг балл (1-10 дугаар онаалгалар) – 100